

VIRGINIJA RAMANAUSKAITĖ-OSTAŠENKOVIENĖ

Šiaurės vidurio Lietuva laikotarpiu iki Kristaus

Šiaurės vidurio Lietuvoje gausu I tūkstantmečiu – II tūkstantmečio pradžia datuojamų archeologijos paminklų. Šioje teritorijoje yra keliasdešimt geležies amžiaus piliakalnių ir gyvenviečių, gana plačiai tyrinėti V–XII a. kapinynai, kuriuose surinkta medžiaga leido tyrinėtojams išsamiai nušviesti šio regiono žmonių gyvenimą, buitį bei pasaulėžiūrą nuo I tūkstantmečio pradžios iki XII a. Tuo tarpu laikotarpis iki Kristaus, t. y. akmens, žalvario ir ankstyvasis geležies amžius Šiaurės vidurio Lietuvoje dar nesulaukė tyrėjų dėmesio ir pažįstamas beveik vien iš atsitiktinių radinių. Taigi šiame straipsnyje pabandytume apžvelgti visus iki šiol žinomus akmens ir žalvario amžiaus radinius iš Šiaurės vidurio Lietuvos bei pasekti šio regiono apgyvendinimą nuo pirmųjų gyventojų pasirodymo iki erų sandūros. Taip pat aptarsime archeoginę medžiagą, surinktą toje Šiaurės vidurio Lietuvos teritorijoje, kurioje nuo V a. po Kr. aptinkama žiemgalių paminklų, t. y. dabartiniuose Akmenės, Joniškio, Pakruojo ir Pasvalio rajonuose, rytinėje Mažeikių bei šiaurinėje Šiaulių rajonų dalyse.

Šiaurinę Lietuvos dalį ledynai paliko vėliausiai, todėl pirmieji gyventojai į šiuos kraštus atkeliavo taip pat palyginti vėlai. Kol kas negalime tiksliau pasakyti, kada čia įsikūrė pirmosios žmonių stovyklavietės, nes tam vis dar neturime pakankamai duomenų. Ligi šiol Šiaurės vidurio Lietuvoje nėra tiksliai lokalizuota ir išsamiai tyrinėta nė viena akmens amžiaus gyvenvietė. Tai galima būtų paaiškinti tuo, jog ši Lietuvos dalis dar nebuvo sistemingai žvalgyta ieškant akmens amžiaus paminklų. Todėl apžvelgdami šio regiono akmens ir žalvario amžių galime remtis tik atsitiktiniais radiniais, daugiausia akmeniniais kirveliais, pavienėmis titnago skeltėmis ar žalvariniais dirbiniais, kurie, deja, yra mažai informatyvūs. Iš tokios medžiagos labai sunku daryti kokias nors išvadas.

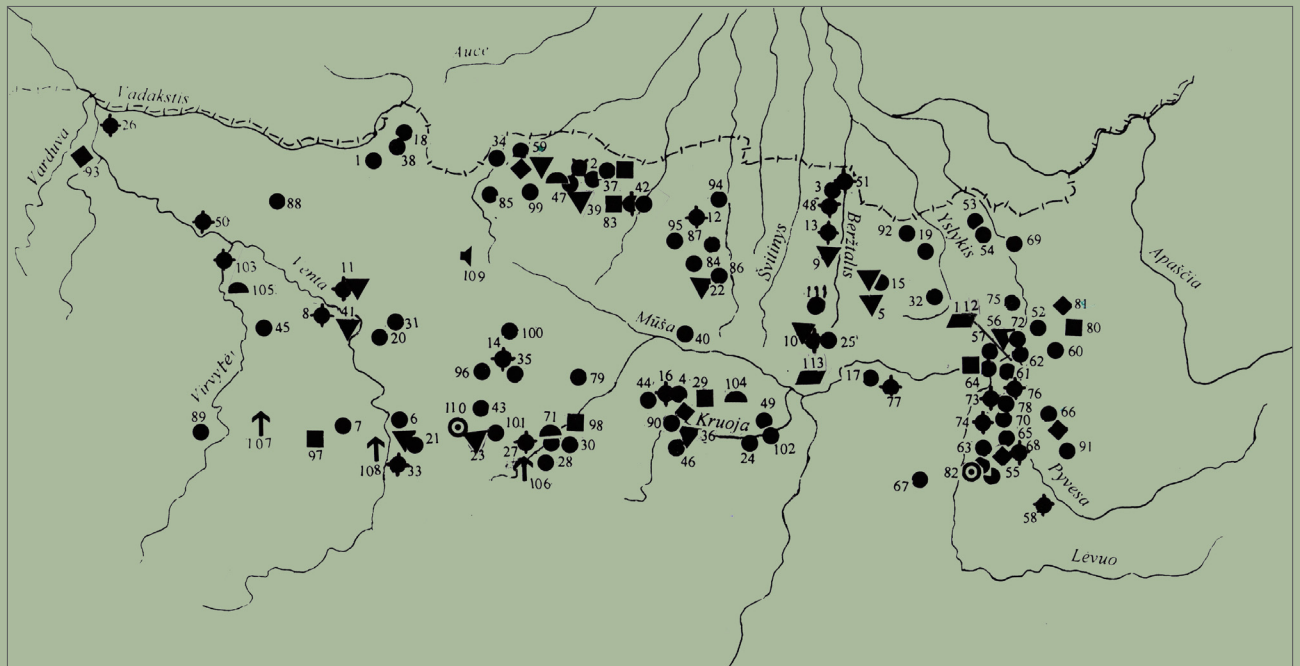
Į muziejus bei privačius rinkinius yra patekę daugybė akmeninių kirvelių, rastų įvairiose Šiaurės vidurio Lietuvos vietose. 1928 m. P. Tarasena, remdamasis F. Pokrovskio, J. Elisono bei savo surinktais duomenimis, archeologiniame Lietuvos žemėlapyje pažymėjo apie 20 akmeninių kirvelių radimviečių Šiaulių, Mažeikių ir Panevėžio apskrityse. Šiame žemėlapyje Šiaurės vidurio Lietuvoje pažymėta tik viena akmens amžiaus stovyklavietė Bačaičių dvare netoli Kuršėnų, kur smėlyne prie Ventos upės buvo aptinkama keramikos, titnago skaldytinių ir kitų senienų¹. „Lietuvos TSR archeologijos atlase“ minima daugiau kaip 80 akmeninių kirvelių radimviečių bei 16 žalvario amžiaus dirbinių radimo vietų Šiaurės vidurio Lietuvos regione². Bene daugiausia duomenų apie akmens ir žalvario amžių šiame regione yra surinkęs Žiemgalos krašto tyrinėtojas J. Šliavas. Jis ne tik rinko bei registravo atsitiktinius Žeimelio, Lygumų, Pašvitinio, Linkuvos apylinkių radinius, bet nagrinėjo ir publikavo savo sukauptą medžagą, bandė ją interpretuoti³. Naujų duomenų apie Šiaurės vidurio Lietuvos akmens amžių suteikia žvalgomieji archeologijos tyrimai. 1991 m. Pakruojo rajone aptikta Impolės gyvenvietė su neolitui būdingomis titnago skeltėmis, Pasvalio rajone – Papyvesių akmens amžiaus stovyklavietės⁴. Pavienių titnaginių dirbinių aptikta ir kitose Pakruojo bei Pasvalio rajonų vietose.

Pirmieji gyventojai Lietuvos teritorijoje pasirodė pasitraukus ledynams ir atšilus klimatui, t. y. X tūkstantmečio pr. Kr. antroje pusėje. Tai buvo šiaurės elnių medžiotojai. Šiuo metu yra žinomi tik du Šiaurės vidurio Lietuvoje atsitiktinai rasti paleolito laikotarpio radiniai. Tai titnaginiai strėlių antgaliai. Vienas jų rastas arealo pietiniame pakraštyje, Šiauliuose, 1992 m. tyrinėjant senovinę Lieporių gyvenvietę. Šis antgalis turi plačią statmenu retušu suformuotą įkotę ir įstrižai nukirstą plunksnos smaigalio kraštą. Tokie strėlių antgaliai būdingi Pabaltijo Madleno kultūrų grupės Bromės kultūrai ir datuojami X tūkstantmečio pr. Kr. pabaiga – IX tūkstantmečio pr. Kr. pirmąja puse⁵. Antrasis paleolito laikotarpio titnaginys strėlės antgalis aptiktas Šiaulių rajono Girkautų kaimo ariamuose laukuose. Šio antgalio įtvara taip pat plati, retušuota tik iš vienos pusės. Girkautų radinys, kaip ir antgalis iš Lieporių, priskirtinas Bromės kultūrai. Be abejo, šie du pavieniai radiniai neleidžia daryti jokių išvadų. Tačiau galime daryti prielaidą, jog į Šiaurės vidurio Lietuvą bent jau nuo X tūkstantmečio pr. Kr. pabaigos – IX tūkstantmečio pr. Kr. pradžios atklysdavo medžiotojai.

Šiaurės vidurio Lietuvoje aptikta tik keletas ir mezolitu datuojamų radinių – tai du raginiai ietigaliai bei titnaginys strėlės antgalis. Abu ietigaliai dar prieškarui aptikti įstro upėje netoli Pumpėnų, Pasvalio rajone. Jie raginiai, šeivos pavidalo. Didesnis (14,9 cm ilgio) puoštas plona įvijine įraiža ir turi išskirtą įtvarą. Kitas ten pat rastas ietigalis yra mažesnis (12,3 cm ilgio) ir plokštesnis⁶. Pumpėnų ietigaliai turėtų priklausyti priešatlantiniam periodui⁷. Dar vienas raginis dirbinys – kirvelis su skylė kotui nulūžusiais aš-

menimis – aptiktas Šiaulių rajone, Radviluose. Deja, jis, kaip ir dauguma atsitiktinai rastų raginių kirvių, yra sunkiai datuojamas, nes šių radinių formos per visą akmens amžių mažai keitėsi.

Žemėlapis Nr.1. Akmens amžiaus dirbinių radimvietės. Sudarė Virginija Ramanauskaitė-Ostašenkoviene

Sutartiniai ženklai:

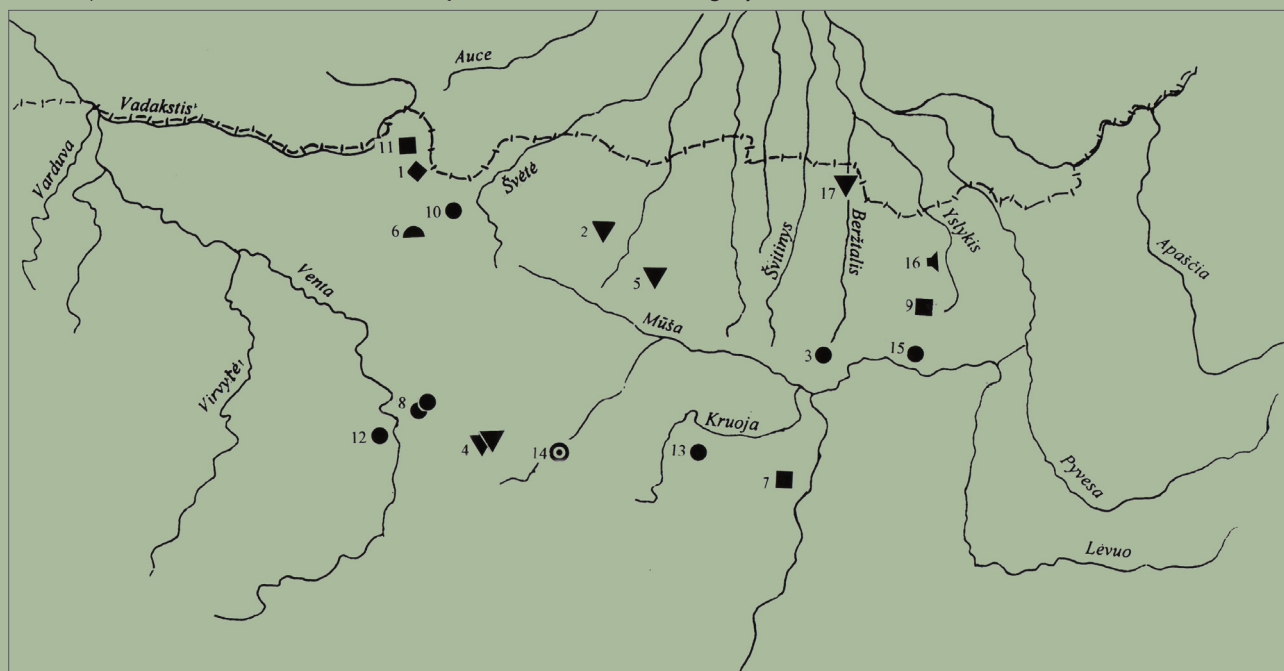
- - akmeniniai kirveliai su skylė kotui, ◆ - baltiški laiviniai kirviai, ▼ - laiviniai kovos kirviai,
- - įtvieriamieji kirveliai, ◆ - titnaginiai kirveliai, ▲ - gyvatgalviai kapliai, ↑ - titnaginiai strėlių antgaliai,
- ⊙ - kaulo-rago dirbiniai, ▲ - keramika, ■ - stovyklavietės.

1. Adomiškė, Akmenės r.	30. Nutaučiai, Šiaulių r.	59. Žagarė, Joniškio r.	86. Beržininkai, Joniškio r.
2. Alsiai, Joniškio r.	31. Papilė, Akmenės r.	60. Krinčinai, Pasvalio r.	87. Bariūnai, Joniškio r.
3. Baltausiai, Pakruojo r.	32. Papušai, Pakruojo r.	61. Mediniai, Pasvalio r.	88. Lygeikiai, Akmenės r.
4. Burniškiečiai, Pakruojo r.	33. Raganiai, Šiaulių r.	62. Paberžiai, Pasvalio r.	89. Karpėnai, Akmenės r.
5. Butniūnai, Pakruojo r.	34. Raistai, Joniškio r.	63. Pajstriečiai, Pasvalio r.	90. Lygumai, Pakruojo r.
6. Čeponiai, Šiaulių r.	35. Rakandžiai, Šiaulių r.	64. Pasvalys, Pasvalio r.	91. Baluškiečiai, Pasvalio r.
7. Čibirikai, Šiaulių r.,	36. Ramonaičiai, Pakruojo r.	65. Pašiliečiai, Pasvalio r.	92. Plonėnas, Pasvalio r.
8. Daubiškiai, Akmenės r.	37. Ramoškiečiai, Joniškio r.	66. Petrovka, Pasvalio r.	93. Studintai, Mažeikių r.
9. Diržiai, Pakruojo r.	38. Ramučiai, Akmenės r.	67. Pušalotas, Pasvalio r.	94. Gudaičiai, Joniškio r.
10. Dūčiai, Pakruojo r.	39. Reibiniai, Joniškio r.	68. Rinkūnai, Pasvalio r.	95. Mergiūnai, Joniškio r.
11. Dusai, Akmenės r.	40. Rudiškiai, Joniškio r.	69. Saločiai, Pasvalio r.	96. Norvaišiai, Šiaulių r.
12. Gaudikai, Joniškio r.	41. Skabeikiai, Akmenės r.	70. Stebeikėliai, Pasvalio r.	97. Salikai, Šiaulių r.
13. Gelčiai, Pakruojo r.	42. Skaistgirys, Joniškio r.	71. Šiaulių apylinkės	98. Žuvininkai, Šiaulių r.
14. Gruzdziai, Šiaulių r.	43. Sniegiai, Šiaulių r.	72. Šlekiškiai (Aukštikalniai)	99. Veršiai, Joniškio r.
15. Guostagalys, Pakruojo r.	44. Sukmedis, Pakruojo r.	Pasvalio r.	100. Dargaičiai, Šiaulių r.
16. Išdagiečiai, Pakruojo r.	45. Šiaudinė, Akmenės r.	73. Talkoniai, Pasvalio r.	101. Tyrelkai, Šiaulių r.
17. Jukiškiai, Pasvalio r.	46. Šukioniai, Pakruojo r.	74. Toliūnai, Pasvalio r.	102. Kruojos up.ties Pakruoju
18. Karpėnai, Akmenės r.	47. Trumpaičiai, Joniškio r.	75. Trečionėliai, Pasvalio r.	103. Virvytės up.netoli Vieکشnių
19. Kaupai, Pasvalio r.	48. Trumpakojai, Pakruojo r.	76. Užusienis, Pasvalio r.	104. Pakruojo apylinkės
20. Klaišiai, Akmenės r.	49. Valainiai, Pakruojo r.	77. Valdeikiai, Pasvalio r.	105. Gudai, Akmenės r.
21. Kuršėnai, Šiaulių r.	50. Vieکشniai, Mažeikių r.	78. Vaidžiūnai, Pasvalio r.	106. Lieporiai, Šiaulių m.
22. Kurmaičiai, Joniškio r.	51. Žeimelis, Pakruojo r.	79. Gibaičiai, Šiaulių r.	107. Girkautai, Šiaulių r.
23. Kužiai, Šiaulių r.	52. Ažuolpamūšė, Pasvalio r.	80. Vidubalė, Pasvalio r.	108. Ringuvėnai, Šiaulių r.
24. Linksmučiai, Pakruojo r.	53. Bajorėliai, Pasvalio r.	81. Ličiūnai, Pasvalio r.	109. Šakyna, Šiaulių r.
25. Linkuva, Pakruojo r.	54. Baltpamūšis, Pasvalio r.	82. Pumpėnai, Pasvalio r.	108. Radvilai, Šiaulių r.
26. Leckava, Mažeikių r.	55. Gegobrasa, Pasvalio r.	83. Maželiai (Biliūnai),	109. Gegiedžiai, Pakruojo r.
27. Maniūšiai, Šiaulių r.	56. Grūžiai, Pasvalio r.	Joniškio r.	112. Papyvesiai, Pasvalio r.
28. Margeliai, Šiaulių r.	57. Kantariškiai, Pasvalio r.	84. Joniškio apylinkės	113. Impolė, Pakruojo r.
29. Miciūnai, Pakruojo r.	58. Krikliniai, Pasvalio r.	85. Martyniškiai, Joniškio r.	

Vienintelis titnaginis šio laikotarpio strėlės antgalis rastas Ringuvėnuose, Ringuvos ir Ventos santakoje. Jo spyglio formos įkotė suformuota pusiau statmenu retušu, o plunksnos viršutinės dalies apatinė pusė plokščiai retušuota⁸. Tokie antgaliai būdingi Kundos kultūros Pulio tipo stovyklavietėms. Šios kultūrinės grupės paminklai, remiantis gretimų kraštų duomenimis, datuojami VIII tūkstantmečio pr. Kr. viduriu ir pabaiga⁹.

Titnaginių dirbinių aptikta ir archeologinių žvalgomųjų tyrinėjimų metu Papyvesių akmens amžiaus I stovyklavietėje Pasvalio rajone. Čia, Lėvens ir Mūšos santakoje, smėlėtame aukštumos kyšulyje, ardomo senkapio teritorijoje rasta titnago dirbinių: 2 gremžtukai, 2 ašmenėliai bei retušuotos skeltės ir nuoskalos. Radiniai priskiriami mezolitui. Keletas titnago dirbinių rasta ir greta esančioje Papyvesių akmens amžiaus II stovyklavietėje¹⁰.

Žemėlapis Nr.2. Žalvario amžiaus dirbinių radimvietės. Sudarė Virginija Ramanauskaitė-Ostašenkovienė

Sutartiniai ženklai:

● - žalvariniai antkraštiniai kirviai, ▼ - žalvariniai skobtiniai kirviai, ■ - žalvariniai įmoviniai kirviai,
◆ - įmoviniai ietigaliai, ▲ - pjautuvėlis, ⊙ - durklelis, ◀ - lobis.

1. Akmenės apylinkės	6. Gembūtė, Akmenės r.	11. Pavadaksčiai, Akmenės r.	16. Vaškai, Pasvalio r.
2. Butniūnai, Joniško r.	7. Jomantoniai, Pakruojo r.	12. Ringuvėnai, Šiaulių r.	17. Žeimelis, Pakruojo r.
3. Linkuva, Pakruojo r.	8. Kalviškiai, Šiaulių r.	13. Stačiūnai, Pakruojo r.	
4. Gailiūnai, Šiaulių r.	9. Kriaušiškiai, Pasvalio r.	14. Šiauliai	
5. Gataučiai, Joniško r.	10. Laumėnai, Akmenės r.	15. Švobiškis, Pasvalio r.	

Kur kas daugiau yra radinių, datuojamų neolitu. Tai gludinti akmeniniai kirveliai, kurių gausu tiek muziejuose, tiek privačiuose rinkiniuose. Todėl sunku juos visus suregistruoti. Žemėlapyje nurodytos 104 akmeninių kirvelių radimvietės, kuriose aptikta per 150 įvairių tipų akmeninių kirvelių (žem. 1). Deja, beveik visi jie rasti atsitiktinai, ne gyvenvietėse, todėl juos labai sunku datuoti. Juolab kad dauguma šių dirbinių buvo naudoti ilgą laiką – visą žalvario ir ankstyvąjį geležies amžių.

Šiaurės vidurio Lietuvoje aptikti tik 6 titnaginiai kirveliai. Vienas jų (rastas Pasvalio rajone, Pumpėnuose) yra lėšio, kiti – keturkampio skerspjuvio. Lėšio skerspjuvio titnaginiai kirveliai yra labai panašūs į mezolito laikotarpio ovalinius negludintus kirvelius, todėl laikomi ankstyvąja titnaginių kirvelių forma. Jie daugiausia buvo paplitę pietinėje Lietuvos dalyje, kur pagal čia tyrinėtą akmens amžiaus gyvenvietes datuojami IV–III tūkstantmečiu pr. Kr., t. y. ankstyvuoju ir viduriniu neolitu¹¹. Keturkampio skerspjuvio kirvelių rasta penki. Jie 6-6,8 cm (Sudintai Mažeikių r., Žagarė Joniško r.) ir 10,5-12,4 cm (Ličiūnai, Petrovka Pasvalio r., Lygumai Pakruojo r.) ilgio. Visų jų paviršiai gludinti, ašmenys dažniausiai tiesūs, šiek tiek platėjantys. Keturkampio skerspjuvio kirveliai vėlesni už lėšio skerspjuvio ir būdingi vėlyvojo neolito stovykloms. Manoma, jog šio tipo kirveliai buvo vartojami iki pat vėlyvojo žalvario amžiaus¹². Visi titnaginiai kirveliai galėjo būti gaminti titnago žaliavos turtingoje pietų Lietuvoje, o iš čia patekę į šiaurinę Lietuvos dalį.

Į titnaginius kirvelius savo forma panašūs akmeniniai įteriamieji kirveliai. Jų Šiaurės vidurio Lietuvoje rasta 7. Keturi jų yra pastorinti per vidurį. Mažiausias (5,8 cm ilgio), rastas tarp Maželių ir Biliūnų

kaimų Joniščio rajone, yra ovalo, kiti (rasti Miciūnuose Pakruojo r., Žuvininkuose Šiaulių r., Skaistgiryje Joniščio r.) – keturkampio skerspjūvio (1.1 pav.). Šio tipo kirvelių aptikta tiek neolito paminkluose, tiek ankstyvųjų metalų laikotarpių piliakalniuose. Kiti du įtvėriamieji kirveliai yra pastorinti arčiau ašmenų, platėjančiais ašmenimis, keturkampio (Pasvalys) ir daugiakampio (Salikai Šiaulių r.) skerspjūvio. Šie kirveliai yra vėlesni nei pastorinti per vidurį ir vartoti nuo II tūkstantmečio pr. Kr. pabaigos bei ankstyvajame geležies amžiuje¹³. Pasvalio rajone, Vidubalėje rastas įtvėriamasis sugniaužtinis kirvelis su ryškiai susiaurinta įtvėria. Šio tipo kirveliai kilę iš Baltarusijos ir labai retai randami Lietuvoje. Jie vartoti žalvario amžiaus pabaigoje – ankstyvojo geležies amžiaus pradžioje.

Pati gausiausia akmens dirbinių grupė – kirveliai su skylė kotui. Jie yra įvairių tipų: keturkampe ar apvalia pentimi, laiviniai kovos bei dviašmeniai. Daugiausia aptikta kirvelių ilga keturkampe bei trumpa apvalia pentimi ir jų fragmentų. Kirveliai keturkampe pentimi yra lygiagrečiomis ar šiek tiek gaubtomis šoninėmis briaunomis ir ilga, besibaigiančia statmenu keturkampiu pentimi. Tokių kirvelių gausu visoje Lietuvoje, o šiaurės vidurinėje jos dalyje rasta net 39. Kirveliai keturkampe pentimi yra baltiški. Jų aptinkama neolito pabaigos – žalvario amžiaus pradžios gyvenvietėse¹⁴.

Dar viena labai paplitusi akmeninių kirvelių grupė – kirveliai trumpa apvalia pentimi. Jų Šiaurės vidurio Lietuvoje aptikta 36. Šie kirveliai yra pūstais šonais, šiek tiek platėjančiais ašmenimis ir plačia apvalia arba smailėjančia pentimi. Tai darbo kirveliai. Jie būdingi III tūkstantmečio pabaigai – II tūkstantmečio pradžia bei žalvario ir ankstyvojo geležies amžiaus paminklams¹⁵.

Šiaurės vidurio Lietuvoje yra 35 laivinių kovos kirvių radimvietės, kuriose aptikta 37 tokie kirviai ir jų fragmentai (1.2 pav.). Daugiausia aptikta baltų tipo laivinių kirvių, net 23. Šie kirviai yra priplota keturkampio skerspjūvio ilgesne ar trumpesne pentimi, šiek tiek platėjančiais ašmenimis, aptakiais ar nuožulniais šonais. Manoma, kad šie kirveliai gaminti vietoje pagal europinių kirvių pavyzdžius. Baltų tipo kirviai priskiriami vėlyvajam akmens amžiui ir žalvario amžiaus pirmajai pusei¹⁶.

Dešimt kirvių yra europinių laivinių kirvių tipo. Jie yra ovalaus ar keturkampio skerspjūvio, išpūstais prie skylės šonais, tiesiais arba šiek tiek žemyn nuleistais ašmenimis. Septyni jų turi cilindrinės pentis ir siaurus ašmenis (rasti Butniūnuose, Ramonaičiuose Pakruojo r., Reibiniuose, Žagarėje Joniščio r., Grūžiuose Pasvalio r., Kužiuose Šiaulių r.), kiti trys (rasti Skabeikiuose Akmenės r., Kurmaičiuose Joniščio r., Diržiuose Pakruojo r.) – kūgines pentis ir siaurus ašmenis. Pastarieji kirviai yra chronologiškai vėlyvesni nei turintys cilindrinės pentis. Tiek vieni, tiek kiti kirveliai būdingi laikotarpiui nuo vėlyvojo neolito ir galėjo būti įdėti į virvelinės keramikos kultūros kapus kaip įkapės¹⁷. Tik 2 kirvius, rastus prie Kuršėnų Šiaulių rajone bei Dusuose Akmenės rajone, galima skirti Fatjanovo tipui. Tai gana retai Lietuvoje pasitaikantis laivinių kirvių tipas. Dar rečiau aptinkama kirvių su movele. Lietuvos teritorijoje jų rasta 6, du iš jų Šiaurės vidurio Lietuvoje – Guostagylyje ir Dūčiuose Pakruojo rajone. Šie kirviai yra tiesia nugarėle, beveik tiesiais ašmenimis ir šiek tiek iškilusia movele. Jie vartoti nuo neolito pabaigos iki I tūkstantmečio pr. Kr.¹⁸

Dar viena kovos kirvių forma – dviašmeniai kirviai, kurių Šiaurės vidurio Lietuvoje rasta 4. Tai simetriški dirbiniai su skylė kotui per vidurį ir vienodo pločio ašmenimis. Trys iš jų (rasti Ramoškiuose Joniščio r., Sukmedyje Pakruojo r., Pakruojo apylinkėse) priklauso dviašmenių kirvių aštriais ašmenimis grupei. Jų šonai išpūsti, o viršus ir apačia tiesūs. Išsiskiria tik Pakruojo apylinkėse rastas kirvis, kurio viršutinė ir aptinė dalys yra ryškiai įgaubtos. Jis turėtų būti ankstyvesnis nei kirviai tiesia apačia ir viršum, kurie priskiriami II–I tūkstantmečio pr. Kr. sandūrai¹⁹. Pakruojo rajone, Linksmučiuose aptiktas kirvis priklauso dviašmenių kirvių bukais ašmenimis tipui. Jis keturkampio skerspjūvio, šiek tiek siauresniais bukais ašmenimis. Bukaašmeniai kirviai laikomi vėlyvesniais nei aštriai ašmeniai²⁰.

Šiaurės vidurio Lietuvoje aptikti 4 akmeniniai kapliai. Visi jie gyvatgalviai. Jų nugarėlė labai iškili, ašmenys siauri, aplink skylę kotui ryškus į gyvatės galvą panašus paplatinimas (1.3 pav.). Kapliai nevienodo dydžio – nuo 9,4 (Gudai, Akmenės r.) iki 19,5 cm (Šiaulių apylinkės). Ankstyviausiu reikėtų laikyti Guduose aptiktą kaplį. Jis neryškia galvute, bet aukštu nugarėlės gūbriu. Panašus ir Trumpaičių (Joniškio r.) kaplys neišryškinta galvute. Jiems artimas Pakruojo rajone rastas kaplys, tik jo galvutė šiek tiek ryškesnė. Vėlesnis būtų Šiaulių apylinkėse aptiktas kaplys ryškiai išskirta galvute ir aukštu nugarėlės gūbriu. Gyvatgalvių kaplių nuolaužų aptikta neolito bei žalvario amžiaus pradžios gyvenvietėse, greičiausiai jie buvo vartoti ir visą žalvario amžių²¹. Gyvatgalviai kapliai būdingi tiktai Pamarių kultūrai, t. y. baltų kultūrinei sričiai²².

Vėlyvuojū neolitu datuojamas ir vienintelis Šiaurės vidurio Lietuvoje aptiktas akmens amžiaus kapas Šakynoje, Šiaulių rajone. Čia 30 cm gylyje prie žmogaus griaučių aptiktas plonasis molinis dubenėlis šiek tiek įgaubtais pakraštėliais, išilginių rantelių grupėmis puoštais šonais bei viename šone stora skersiniais ranteliais pagražinta ašele su maža iš viršaus pradurta skylute. R. Rimantienė Šakynos radinį skiria ankstyviesiems virvelininkams²³.

Mūšos ir Daugyvenės santakoje žvalgomųjų archeologijos tyrimų metu aptikta Impolės gyvenvietė, kur smėlėtoje aukštumėlėje, be lipdytos ir žiestos keramikos, rasta ir titnago skelčių bei nuoskalų²⁴. Pavienių titnaginių dirbinių aptikta ir kitose žvalgytose vietose: Pakruojo r. Aukštadvario, Petronių, Linkuvos

senkapių teritorijose, Pasvalio r. Vaidžiūnų senovės gyvenvietėje²⁵.

Šiaurės vidurio Lietuvos žalvario amžiui nušviesti turime tik atsitiktinių radinių. 17 radimviečių aptiktas 21 žalvario amžiaus dirbiny (žem. 2). Daugiausia aptikta žalvarinių kirvių. Gausiausiai Lietuvos teritorijoje buvo paplitę atkraštiniai kirviai. Jie turi ilgą siaurą įtvarą su įvairaus aukščio atkraštėmis ir daugiau ar mažiau riestus ašmenis. Šiaurės vidurio Lietuvoje aptikti 7 tokie kirviai. Iš atkraštinių kirvių seniausiais laikomi rytų tipo kirviai. Tipologiškai ankstyviausias jų yra kirvis, rastas Pakruojo r., Stačiūnuose (2 pav.). Jis datuojamas žalvario amžiaus II periodo (1500–1300 m. pr. Kr.) pabaiga. Kiek vėlesnis yra Pakruojo r., Linkuvoje rastas kirvis, o vėlyviausiais laikomi du vienodo dydžio Kalviškiuose (Šiaulių r.) rasti kirviai, datuojami žalvario amžiaus III periodu (1300–1100 m. pr. Kr.). Kiti trys atkraštiniai kirviai priklauso Rytų Pabaltijo tipui. Jie yra plačiais pusračio formos ašmenimis. Iš jų ankstyviausias būtų Ringuvėnuose (Šiaulių r.) rastas kirvis, datuojamas žalvario amžiaus III periodo pradžia, šiek tiek vėlesni Laumėnuose (Akmenės r.) ir Švobiškyje (Pasvalio r.) aptikti kirviai²⁶. Rytų Pabaltijo tipo kirviai yra vietinė baltiškų kirvių forma.

Atskira atkraštinių kirvių grupė – skobtiniai kirviai. Jų ašmenys ilgi, nelabai lenkti, įtvara įvairaus ilgio, su atkraštėmis. Lietuvos teritorijoje rasti 5 skobtiniai kirviai ir visų jų radimvietės yra Šiaurės vidurio Lietuvoje: po vieną kirvį rasta Butniūnuose, Gataučiuose (Joniškio r.), Žeimelyje (Pakruojo r.), du tokio tipo kirviai aptikti Gailiūnuose (Šiaulių r.). Šie kirviai buvo paplitę žalvario amžiaus III periodu²⁷. Skobtiniai kirviai, kaip jau minėta, būdingi tik Šiaurės Lietuvai, kitose jos vietose tokių kirvių neaptikta. Tik vienas skobtinis kirvelis rastas Latvijoje²⁸.

Šiaurės vidurio Lietuvoje rasti 3 žalvariniai įmoviniai kirviai. Vienas ankstyviausių iš jų yra kirvis, aptiktas Pavadaksčiuose (Akmenės r.). Tai vienintelis Lietuvoje žinomas tokio tipo kirvis. Jie būdingi Šiaurės Vokietijai, Gotlandui, Rytprūsijai, iš kur greičiausiai ir pateko į Lietuvą. Pavadaksčių kirvis turėtų priklausyti žalvario amžiaus V periodui (850–700 m. pr. Kr.)²⁹. Kiti du įmoviniai kirviai rasti Jomantonysė (Pakruojo r.) ir Kriaušiškiuose (Pasvalio r.).

Prie retesnių radinių Lietuvos teritorijoje priskirtinas žalvarinis pjautuvėlis su ataugėle, aptiktas Akmenės r., Gembūtėje. Tokio tipo dirbinių rasta Danijoje, Lenkijoje, Pamaryje, kur jie datuojami žalvario amžiaus V periodu³⁰. Iš tų kraštų greičiausiai atvežtas ir Gembūtės pjautuvėlis.

Be pavienių žalvario dirbinių, Šiaurės vidurio Lietuvoje, Pasvalio rajone, Vaškuose buvo aptiktas ir žalvario amžiaus lobis. Dabar jis saugomas Stokholmo muziejuje. Vaškų lobį sudarė 3 atvežtiniai žalvario dirbiniai: įmovinis Melaro tipo kirvis, pentinis Haličo tipo kirvis ir miniatiūrinis durklelis. Melaro tipo kirviai būdingi Skandinavijai, jų gausu Švedijoje. Vaškų lobyje Melaro tipo kirvis datuojamas žalvario amžiaus IV periodu (1100–850 m. pr. Kr.). Tam pačiam laikotarpiui priklauso ir lobyje rastas miniatiūrinis durklelis, kuris taip pat būdingas Švedijai. Haličo tipo kirvis iš Vaškų lobyje – vienintelis Lietuvos teritorijoje aptiktas žalvarinis pentinis kirvis. Tokie kirviai buvo paplitę Padnieprėje, Dono ir Doneco aukštupiuose II tūkstantmečio pr. Kr. viduryje. Chronologiškai jis labai skiriasi nuo kitų Vaškų lobyje dirbinių, todėl manoma, kad jis į Lietuvos teritoriją pateko netiesiogiai ir vietoje nebuvo naudojamas³¹.

Vėlesniam laikotarpiui – ankstyvajam geležies amžiui – reikėtų skirti molinį puodą plonomis, iš išorės brūkšniuotomis sienelėmis, rastą netoli Žeimelio³². Jis datuojamas V–I a. pr. Kr. Tai bene vienintelis šio laikotarpio radinys Šiaurės vidurio Lietuvoje.

BAIGIAMOSIOS PASTABOS

Apžvelgus akmens ir žalvario amžiaus radinius, aptiktus Šiaurės vidurio Lietuvoje, galima mėginti pasekti šio regiono raidą nuo pirmųjų gyventojų pasirodymo iki erų sandūros.

Šiaurės vidurio Lietuvos apgyvendinimo pradžia sietina su šiaurės elnių medžiotojais, kurių grupelės užklydavo į šią teritoriją vėlyvajame paleolite, t. y. X tūkstantmečio pr. Kr. pabaigoje – IX tūkstantmečio pr. Kr. pirmoje pusėje. Kaip tik šiam laikotarpiui priklauso Bromės kultūrai būdingi titnaginiai strėlių antgaliai iš Lieporių bei Girkautų. Bromės tipo paminklų aptikta Pietų Lietuvoje, šiauriau jų nėra rasta. Latvijoje prie Dauguvos upės tyrinėta epipaleolitinė Salaspilio Laukskuolos stovyklavietė. Tačiau čia aptikti radiniai priklauso Svidrų kultūrai³³.

Kitam šio regiono apgyvendinimo etapui – mezolitui – priskirtini šeivos pavidalo ietigaliai iš Pumpėnų bei titnaginis antgalis iš Ringuvėnų. Pastarasis antgalis skiriamas ankstyvojo mezolito Kundos kultūrai ir būdingas Pulio tipo stovyklavietėms. Šios kultūrinės grupės paminklų Lietuvoje aptikta Žemaitijoje prie Biržulio ežero³⁴. Pumpėnų ietigaliai yra vėlyvojo mezolito dirbiniai. Tokie ietigaliai buvo paplitę įvairiose kultūrose ir vartoti ilgą laiką. Kundos kultūrai skiriamos ir Šiaurės rytų Lietuvos mezolito gyvenvietės³⁵, taip pat mezolito paminklai Latvijoje bei Estijoje³⁶.

Ankstyviausiu neolito dirbiniu reikėtų laikyti lėšio skerspūvio titnaginį kirvelį iš Pumpėnų, datuojamą ankstyvuojū ir viduriniu neolitu. Visi kiti Šiaurės vidurio Lietuvoje aptikti akmeniniai gludinti dirbiniai yra vėlyvojo neolito ir žalvario amžių, o kai kurie iš jų vartoti ir ankstyvajame geležies amžiuje. Pagrindinis vėlyvojo neolito dirbinių tipas – laivinis kovos kirvis – būdingas virvelinės keramikos kultūros gyvenvie-

tėms. Šiaurės vidurio Lietuvoje aptikta ir ankstyvųjų europinio tipo laivinių kirvių, ir pagal jų pavyzdžius gamintų baltiškų laivinių kirvių.

Dalis laivinių kovos kirvių turėjo priklausyti sunykusiems virvelinės keramikos kultūros kapams. Kiti akmeniniai kirveliai, ypač jų radimviečių koncentracija, galėtų rodyti galimas to laikotarpio žmonių gyventas vietas. Tai Lévens ir Pyvesos tarpupis, Beržtalio, Kruojos ir Ventos pakrantės bei teritorija tarp Švėtės ir Virčiuvio.

Neabejotina, jog neolite, ypač vėlyvajame, Šiaurės vidurio Lietuvoje jau buvo sėslių gyventojų, kurie, be medžioklės, bent jau nuo neolito pabaigos vertėsi žemdirbyste. Tai liudija čia aptikti žemės dirbimo įrankiai – gyvatgalviai kapliai.

Pirmųjų žalvario dirbinių Šiaurės vidurio Lietuvoje atsirado žalvario amžiaus II periodu. Daugiausia čia aptikta įvairių žalvarinių kirvių, priskiriamų žalvario amžiaus II–III periodams. Keletas dirbinių datuojami žalvario amžiaus IV–V periodais. Vieni iš žalvario dirbinių yra gaminti svetur (Gembūtės pjautuvėlis, Vaškų lobio radiniai), bet dauguma jų turėtų būti vietinės kilmės. Čia rasti žalvariniai skobtiniai kirviai būdingi tik Šiaurės vidurio Lietuvai.

Beveik neturime duomenų apie Šiaurės vidurio Lietuvos ankstyvąjį geležies amžių. Netoli Žeimelio rastas puodas brūkšniuotomis sienelėmis leistų spėti, jog ši teritorija turėtų priklausyti brūkšniuotosios keramikos kultūros vakariniam pakraščiu. Tačiau šį teiginį, beje, kaip ir visas išsakytas mintis, turėtų patikslinti išsamūs akmens, žalvario bei ankstyvojo geležies amžių paminklų tyrinėjimai Šiaurės vidurio Lietuvoje.

¹ *Tarasenka P.*, Lietuvos archeologijos medžiaga, K., 1928, p. 99.

² Lietuvos TSR archeologijos atlasas (toliau – LAA), V., 1974, t. 1.

³ *Šliavas J.*, Gimtinės takais, 1978 (mašinėraštis) – Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius (toliau – VUB RS), f.152–14, p. 22; *Šliavas J.*, Lygumų legendos pasakoja, 1977 – VUB RS, f.152–12, p.99–101; *Šliavas J.*, Pašvitinio-Linkuvos apylinkių archeologiniai paminklai – Kraštotyra, V., 1970, p.118–126; *Šliavas J.*, Žeimelio apylinkės, K., 1985, p. 7.

⁴ *Girininkas A., Jarockis R., Zabiela G.*, Pakruojo rajono 1991 m. archeologinės žvalgybos rezultatai – Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje (toliau – ATL) 1990 ir 1991 metais, V., 1992, t. 2, p. 107; *Girininkas A., Jarockis R., Puodžiūnas G., Zabiela G.*, Pasvalio archeologijos paminklų žvalgymas – ATL 1990 ir 1991 m., p.104–105.

⁵ *Ostrauskas T.*, Vakarų Lietuvos mezolitas – Lietuvos archeologija, V., 1996, t. 14, p. 206, pav.12.

⁶ *Puzinas J.*, Naujausių proistorinių tyrinėjimų duomenys, Kaunas, 1938, pav. 5:3,7.

⁷ *Rimantienė R.*, Akmens amžius Lietuvoje, V., 1996, p. 92, pav. 48a:6.

⁸ *Ostrauskas T.*, Vakarų Lietuvos mezolitas – Lietuvos archeologija, V., 1996, t.14, p. 207, pav.14.

⁹ Ten pat, p. 208–209.

¹⁰ *Girininkas A., Jarockis R., Puodžiūnas G., Zabiela G.*, Pasvalio archeologijos paminklų žvalgymas – ATL 1990 ir 1991 m., p.104.

¹¹ LAA, p. 85.

¹² Ten pat, p. 85,86.

¹³ Ten pat, p. 87.

¹⁴ Ten pat, p. 88–89.

¹⁵ Ten pat, p. 90–91.

¹⁶ Ten pat, p. 96.

¹⁷ Ten pat, p. 93,94.

¹⁸ Ten pat, p. 96,97.

¹⁹ Ten pat, p. 97–98.

²⁰ Ten pat, p. 99.

²¹ *Rimantienė R.*, Akmens amžius Lietuvoje, p. 248, pav. 150:2; LAA, p.103.

²² Lietuvių etnogenezė, V., 1987, p. 62,63.

²³ *Rimantienė R.*, Akmens amžius Lietuvoje, p.222, pav.132.

²⁴ *Girininkas A., Jarockis R., Zabiela G.*, Pakruojo rajono 1991 m. archeologinės žvalgybos rezultatai – ATL 1990 ir 1991 m., p.107.

²⁵ Ten pat, p. 109–111; *Girininkas A., Jarockis R., Puodžiūnas G., Zabiela G.*, Pasvalio archeologijos paminklų žvalgymas – ATL 1990 ir 1991 m., p.105.

²⁶ *Grigalavičienė E.* Žalvario ir ankstyvasis geležies amžius Lietuvoje, V., 1995, p. 147–151.

²⁷ Ten pat, p. 151,152.

²⁸ Граудонис Я., Латвия в эпоху поздней бронзы и раннего железа, Рига, 1967, lent. XXIII:4.

²⁹ *Grigalavičienė E.*, Žalvario ir ankstyvasis geležies amžius Lietuvoje, p.156,157.

³⁰ Ten pat, p.162.

³¹ Ten pat, p.155,159,162.

³² Šliavas J., Žeimelio apylinkės, p.7.

³³ Zagorska I., Salaspils Laukskolas akmens laikmeta apmetne – Archeologija un etnografija, Riga, 1994, t. XVI, p. 14-28.

³⁴ Ostrauskas T., Vakarų Lietuvos mezolitas – Lietuvos archeologija, p.192-212.

³⁵ Girininkas A., Tyrinėjimai prie Kretuono ežero – ATL 1988 ir 1989 metais, V., 1990, p. 9–15.

³⁶ Latvijas PSR archeologija, Riga, 1974, l.28,29.

Šiaulių „Aušros“ muziejus
Archeologijos skyrius
Vytauto g. 89, LT-5419 Šiauliai

Gauta 2003 03 31
Atiduota spausdinti 2003 06 05